

Establishing the Date of Revelation of the al-Fath Chapter through a Comparative Study of the Views of Exegetes on the Referent of “Clear Victory” in the Opening Verse of the Chapter*

Abdul Karim Bahjatpour¹ and Rahim Haseli Iranshahi²

1. Associate Professor, Department of Quran Studies, Research Center for Philosophy and Religion Studies, Institute of Islamic Culture and Thought, Qom, Iran. Email: abp114@yahoo.com
2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, University of Quranic Studies and Sciences, Qom, Iran (corresponding author). Email: haseli@quran.ac.ir

Research Article

Abstract

Given the role of contextual indicators such as place, time, and audience in accurately uncovering God's intended meanings in the verses, establishing the date of revelation of the chapters of the Holy Quran is among the most important pursuits in Quran studies. One of the chapters regarding whose date of revelation there exists disagreement, and this issue plays a highly significant role in interpreting its noble verses, is the al-Fath Chapter. The existing evidence concerning the time of revelation of this chapter falls into two categories: some indications point to its revelation after the Treaty of Hudaibiyyah, while others indicate that it was revealed after the Conquest of Makkah. One of the indicators by which the date of revelation of the al-Fath Chapter may be determined is identifying the referent of the phrase “clear victory” in the noble verse: “*Indeed, We have inaugurated for you a clear victory*” [48:01]. Determining this referent has been a matter of disagreement among exegetes throughout the history of Quranic exegesis. Using an analytic-historical method, together with an evaluation of the arguments of Quran Studies scholars, this article demonstrates that among the various hypotheses concerning the referent of this noble phrase, only the Conquest of Makkah can be its referent. Based on this conclusion, and with support from the other available indicators, the blessed al-Fath Chapter was revealed after the Muslims' Conquest of Makkah in the eighth year after the Hijrah.

Keywords: establishing date of revelation, the al-Fath Chapter, Treaty of Hudaibiyyah, Conquest of Makkah, clear victory

* Received 14 May 2025; Received in revised form 16 July 2025; Accepted 14 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Bahjatpour, A., & Haseli Iranshahi, R. (2025). Establishing the Date of Revelation of the al-Fath Chapter through a Comparative Study of the Views of Exegetes on the Referent of “Clear Victory” in the Opening Verse of the Chapter. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 305-328. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11510.2386>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

The belief that a particular chapter was revealed at a specific time influences the exegete's interpretive orientation in explaining that chapter, clarifying God's intended meaning, and preferring certain exegetical theories over others. The al-Fath Chapter is among the chapters whose date of revelation has been disputed among exegetes. The cause of this disagreement lies in various forms of evidence, such as narrations transmitted from the companions and the companions of companions, historical reports concerning the time and place of the chapter's revelation, and reports regarding the chronological order of the revelation of the Quranic chapters. Based on this evidence, two views have been proposed regarding the date of revelation of the al-Fath Chapter: One view, relying on narrations transmitted from the companions and the companions of companions, maintains that the chapter was revealed after the Treaty of Hudaibiyyah, during the Prophet's return journey from Hudaibiyyah to Madinah. According to the second view, however, this chapter was revealed after the Conquest of Makkah and occupies position 112 in the chronological order of revelation among the 114 chapters of the Holy Quran.

The existence of these two categories of evidence, together with the absence of any explicit mention of either the Treaty of Hudaibiyyah or the Conquest of Makkah within the blessed chapter itself, has intensified these disagreements. Moreover, the presence of statements in the verses relating to victory in a conflict and the events surrounding it, which could potentially correspond to either of these two historical events, has made the disagreement even more complex.

This article attempts to determine the date of revelation of the al-Fath Chapter by identifying the referent of the phrase "clear victory" in the verse "*Indeed, We have inaugurated for you a clear victory.*"¹ Determining the referent of this phrase has acquired great importance throughout the history of Quranic exegesis because of the significant role this noble verse plays in establishing the chapter's date of revelation. An exegete who identifies this "victory" as either the Treaty of Hudaibiyyah or the Conquest of Makkah consequently determines the date of revelation of the chapter on that basis and interprets its verses accordingly.

Research Findings

A summary of the exegetical opinions demonstrates that determining the referent of the "clear victory" mentioned in the noble verse plays a fundamental role in establishing the date of revelation of the al-Fath Chapter. Through examination of the following points, it may be established that the chapter was revealed after the Conquest of Makkah:

1. In lexical usage, "*fath*" means the removal of an existing obstruction and the attainment of dominance by the conqueror over that which is conquered. This meaning corresponds appropriately with the Conquest of Makkah as the referent of the noble

1. arai translation

verse, and the syntactic role of “*fataḥnā*” is also approved within the context of the verse.

2. Since the event of the Treaty of Hudaibiyyah did not produce the expected outcomes of a victory, and since the conflicts of the polytheists with the Prophet (PBUH) continued even after the treaty’s conclusion, applying the title of victory to this treaty and identifying it as the referent of the noble phrase “clear victory” is not sound. By contrast, the Conquest of Makkah did in fact produce such outcomes.

3. The view of those exegetes who regard the glad tidings of the conquest of Mecca, given at the time of the Treaty of Hudaibiyyah, as the referent of the victory is incomplete because they alter the meanings of the apparent words of the noble verse from the past tense to the future tense and fail to take into account the conditions of the time of revelation. Moreover, had such glad tidings been announced at the time of the chapter’s revelation, there would have been strong motives for its widespread transmission; yet no such transmission occurred at that time.

4. Concerning the referent of the blessing “the forgiveness of the Prophet’s (PBUH) former and later sins because of this victory,” it shows that the view of Sunni exegetes that it refers to the forgiveness of sins of the Prophet is unsound because it attributes the committing of sins to the Prophet and due to the lack of a relationship between forgiveness and the matter of victory. By contrast, the view of Shiite exegetes that it refers to the removal of the perceived sins according to the polytheists of the Prophet constitutes a suitable referent for this victory. Since the outcomes of the Treaty of Hudaibiyyah were not of such a nature as to lead the polytheists to absolve the Prophet (PBUH), whereas the Conquest of Makkah did produce such effects, the view that the chapter was revealed after the Conquest of Makkah is thereby substantiated. This interpretation is also supported by a narration transmitted from Imam al-Reda (AS).

Conclusion

The results of the investigations conducted in this article demonstrate that, among the various opinions concerning the referent of “clear victory” in the opening verse of the blessed al-Fath Chapter, its referent is the Conquest of Makkah, and on the basis of various indicators, the al-Fath Chapter was revealed after the Conquest of Makkah. This conclusion rests upon the lexical meaning of the word “*fath*”, consideration of the outcomes produced by a true victory and their correspondence with the results of the Conquest of Makkah, the priority of adhering to the apparent meaning of the noble verses in their interpretation together with attention to the historical circumstances of revelation, and the disappearance of the hatred and hostility that the polytheists harbored against the Messenger of God (PBUH) which came to an end through the Conquest of Makkah and the complete dominance of Islam. All of these matters establish that the intended meaning of “the clear victory” is the Conquest of Makkah and that the blessed al-Fath Chapter was revealed after the Conquest of Makkah, occupying the position of the one hundred and twelfth revealed chapter in the order of revelation.

References

- Bahjatpour, A. K. (2016). *Tafsir-i tanzili, usul, mabani, qawa'id va fawa'id*. Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian].
- Bayhaqi, M. (1942). *Dala'il al-nubuwwah*. (M. Mahdavi Damghani. Trans.). Markaz-i Intesharat-i Ilmi va Farhangi. [In Persian].
- Ibn Manzur, M. (1993). *Lisan al-Arab*. Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn Sad, M. (1989). *Al-Tabaqat al-kubra*. (M. Abdul Qadir Ataa, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Morteda Ameli, J. (2012). *Al-Sahih min al-sirat al-Nabi al-a'zam*. (M. Sepehri, Trans.). Institute of Islamic Culture and Thought. [In Arabic].
- Saduq, M. (1967). *'Uyun akhbar al-Reda 'alayhis salam*. Jahan Publications. [In Arabic].
- Tabari, M. (1967). *Tarikh al-umam wa al-muluk*. (M. Abulfadl Ibrahim, Ed.). Dar al-Turath. [In Arabic].
- Tabatabai, M. . (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Daftar-i Intesharat-i Islami-yi Jamiat al-Modarresin-i Hawzah. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Waqedi, M. (1984). *Al-Maghazi*. (M. Jones, Ed.). Muassasat al-Alami. [In Arabic].

تاریخ گذاری سوره فتح با بررسی تطبیقی آراء مفسران در خصوص مصداق «فَتْحاً مُبِیْنًا» در آیه نخست سوره *

عبدالکریم بهجت پور^۱ و رحیم حاصلی ایرانشاهی^۲

۱. دانشیار، گروه قرآن پژوهی، پژوهشکده حکمت و دین پژوهی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران.

رایانامه: abp114@yahoo.com

۲. دانش آموخته دکتری، رشته تفسیر تطبیقی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

haseli@quran.ac.ir

چکیده

باتوجه به نقش قرائن مکان، زمان و مخاطب در کشف دقیق مرادهای خدای متعال از آیات، تاریخ گذاری سوره های قرآن کریم از مهم ترین فعالیت های قرآن پژوهی است. یکی از سوره هایی که در تعیین تاریخ نزول آن اختلاف وجود دارد و این مسئله نقش بسیار مهمی در تفسیر آیات شریفه سوره دارد؛ سوره فتح است. قرائن موجود در خصوص زمان نزول این سوره، دو دسته اند؛ برخی از آن ها بر نزول سوره پس از صلح حدیبیه و برخی دیگر بر نزول آن پس از فتح مکه دلالت دارند. یکی از این قرائن که به استناد آن می توان در مورد تاریخ نزول سوره فتح قضاوت نمود؛ شناخت مصداق «فَتْحاً مُبِیْنًا» در آیه شریفه «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِیْنًا» (فتح: ۱) است. تعیین این مصداق در طول تاریخ تفسیر، معرکه الآراء مفسران بوده است. این مقاله با روش تحلیلی-تاریخی و ارزیابی استدلال های قرآن پژوهان، اثبات می کند که از میان آراء مختلف در خصوص مصداق این فراز شریفه، تنها فتح مکه می تواند مصداق آن باشد که بر پایه آن و به استناد سایر قرائن موجود، سوره مبارکه فتح پس از فتح مکه توسط مسلمانان در سال هشتم هجرت، نازل شده است. رویکرد این پژوهش، قرآن محوری است که بر مبنای آن، محکومات دینی (عقل، قرآن، سنت، تجربه، سیره عقلاء و متشرعه، ترتیب نزول سوره ها و...) بر محور قرآن کریم، داور اندیشه ها و عملکردهای دینی است.

کلیدواژگان: تاریخ گذاری، سوره فتح، صلح حدیبیه، فتح مکه، فتحاً مُبِیْنًا

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۴ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استناد: بهجت پور، عبدالکریم؛ و حاصلی ایرانشاهی، رحیم. (۱۴۰۴). تاریخ گذاری سوره فتح با بررسی تطبیقی آراء مفسران در خصوص مصداق «فَتْحاً مُبِیْنًا» در آیه نخست سوره، پژوهش های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۲)، ۳۰۵-۳۲۸.

<https://doi.org/10.22091/PTT.2025.11510.2386>

© نویسنده (ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

اعتقاد به نزول یک سوره در زمانی مشخص، در جهت‌دهی به ذهن مفسر در مقام تفسیر آن سوره و تبیین مراد خدای متعال و ترجیح آراء تفسیری، مؤثر است. سوره فتح، از جمله سوره‌هایی است که در تعیین زمان نزول آن، میان مفسران مورد اختلاف واقع شده است. علت این اختلاف، قرائن گوناگونی مانند روایات نقل شده از صحابه و تابعان و گزارش‌های تاریخی ناظر به زمان و مکان نزول سوره و روایات ترتیب نزول سوره‌های قرآن کریم است.

بر پایه این قرائن، دو دیدگاه در خصوص زمان نزول سوره فتح مطرح است. یک دیدگاه براساس روایات نقل شده از صحابه و تابعان، نزول سوره فتح را پس از صلح حدیبیه و در مسیر بازگشت رسول اکرم (ص) از حدیبیه به مدینه می‌داند.

این روایات، از میان صحابه از مجمع بن حارثه (جاریه) الأنصاری (ابن سعد، ۱۴۱۰ ق، ج ۲، ص ۱۰۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۷، ص ۳۰۳؛ ابن حنبل، ۱۳۹۵ ق، ج ۳، ص ۴۲۰؛ بیهقی، ۱۳۶۱ ق، ج ۴، ص ۱۵۵؛ نیشابوری، ۱۴۰۱ ق، ج ۵، ص ۱۷۶؛ مجلسی، ۱۳۸۸ ق، ج ۸، ص ۲۱)، مالک بن انس، (ر.ک: طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۶، ص ۴۵؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۴، ص ۲۲۲؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۷، ص ۳۰۲؛ بغدادی، ۱۴۱۵ ق، ج ۴، ص ۱۵۳؛ کاشانی، ۱۳۳۶ ق، ج ۸، ص ۳۵۹) عبدالله بن مسعود (طبرسی، ۱۳۷۲ ق، ج ۹، ص ۱۶۵) و از میان تابعان، از عروه بن زبیر (سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۶۹) نقل شده است.

دیدگاه دوم که بر مبنای آن سوره فتح، پس از فتح مکه بر پیامبر (ص) نازل شده است، موافق اکثر روایات ترتیب نزول سوره‌های قرآن کریم است که از ائمه معصوم (ه) (ر.ک: شهرستانی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۶) و صحابه و تابعان (ر.ک: حسکانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۲، صص ۴۰۹-۴۱۱) نقل شده‌اند. بر اساس این روایات، از میان ۱۱۴ سوره قرآن کریم، سوره فتح در ردیف ۱۱۲ ترتیب نزول، قرار دارد (ر.ک: بهجت‌پور، ۱۳۹۵، صص ۳۴۳-۳۴۱؛ معرفت، ۱۳۷۲، ج ۱، صص ۱۰۴-۱۰۷؛ دروزه، ۱۳۸۳ ق، ج ۱، صص ۱۵-۱۶؛ نکونام، ۱۳۸۰، ص ۳۰۸؛ رامیار، ۱۳۶۲، ص ۶۱۱؛ زنجانی، ۱۳۸۸، صص ۵۸-۶۱؛ خلیفه، ۱۳۶۵، ص ۲۳).

وجود این دو دسته قرائن، همراه با عدم تصریح سوره مبارکه به صلح حدیبیه یا فتح مکه، موجب گسترش دامنه این اختلافات شده است. افزون بر این، در آیات سوره گزاره‌هایی وجود دارد که به پیروزی در یک منازعه و حوادث پیرامون آن اشاره می‌کند. این گزاره‌ها قابلیت انطباق بر هر یک از دو واقعه را دارد و از این‌رو، بر پیچیدگی اختلافات افزوده است. چنان‌که از میان ۲۹ آیه سوره، تنها هفت آیه در ظاهر با آن فتح و واقعه خارجی ارتباط مستقیم ندارند (آیات ۸، ۹، ۱۳، ۱۴، ۲۳، ۲۸ و ۲۹). با این حال، با توجه به هدف‌مندی قرآن کریم در بیان مطالب، تبیین نسبت این آیات با واقعه خارجی امری قابل استنباط است.

در ۲۲ آیه دیگر، رابطه‌ای مشاهده می‌شود که در ظاهر ناظر به هر یک از دو واقعه است. این امر موجب شده است تا معتقدان به هر دیدگاه، قرائن مؤید دیدگاه خود را در سوره بیابند و به دیدگاه مخالف، با دید انکار بنگرند و قرائن مؤید آن را مطابق رویکرد خود، تعدیل نمایند.

در این مقاله تلاش شده است با شناسی مصداق «فَتْحاً مُبِیْناً» در آیه «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِیْناً»، نسبت به تعیین زمان نزول سوره فتح اقدام شود. این بازشناسی مصداق در طول تاریخ تفسیر اهمیت فراوانی یافته است. علت این اهمیت، نقش مهم آیه شریفه در تشخیص زمان نزول سوره است. زیرا مفسری که مصداق این فتح را صلح حدیبیه یا فتح مکه می‌داند، بر پایه آن زمان نزول سوره را تعیین و آیات سوره را بر اساس زمان نزول آن تفسیر می‌کند.

این مقاله ابتدا با توجه به اهمیت آشنایی با دو رویداد «صلح حدیبیه» و «فتح مکه»، گزارشی از این دو واقعه را ارائه داده است؛ سپس به منظور تعیین مصداق «فَتْحاً مُبِیْناً» و تاریخ‌گذاری آیه شریفه، پاسخ به پرسش‌های ذیل را به روش توصیفی و با تحلیل گزارش‌های تاریخی و روایی و ارزیابی آراء مفسران و قرآن‌پژوهان ضروری می‌داند:

۱. واژه فتح به چه معنایی است و آیا در قرآن کریم در معنای صلح به کار رفته است؟
۲. مفسران مسلمان چه دیدگاه‌هایی در خصوص مصداق «فَتْحاً مُبِیْناً» در آیه شریفه دارند و نقاط قوت و ضعف آراء ایشان کدام است؟
۳. آنچه به عنوان اغراض «فَتْحاً مُبِیْناً» در آیات دوم و سوم سوره مبارکه آمده است، چگونه در تفسیر و تعیین مصداق آیه شریفه و تاریخ‌گذاری آن راهگشا است؟

پیشینه پژوهش

خامه‌گر (۱۳۹۵) در مقاله «کشف استدلالی ترتیب نزول سوره فتح با روش روایی - اجتهادی» (صص ۳۴-۵۲) و طیب حسینی و راد (۱۴۰۱) در مقاله «تحلیل رهیافت‌های مفسران در تاریخ‌گذاری نزول سوره فتح» (صص ۱۳۳-۱۴۷) به بازشناسی زمانی سوره فتح پرداخته‌اند. حاصل این دو پژوهش، تأکید بر «نزول سوره فتح در زمان بازگشت از حدیبیه» است. اما تحقیق حاضر، ضمن ردّ دستاوردهای این دو مقاله، نزول سوره فتح پس از صلح حدیبیه را صحیح ندانسته و نزول آن پس از فتح مکه را اثبات نموده است.

مقدس‌ی و علوی مهر (۱۳۹۸) نیز در مقاله «بررسی تطبیقی آیه دوم سوره فتح از منظر مفسران فریقین» به مفهوم شناسی واژه «ذنب» در آیه شریفه پرداخته‌اند و ضمن ردّ دیدگاه مفسران اهل تسنن مبنی بر انتساب ارتکاب گناه به پیامبر اکرم (ص)؛ برخی مفسران شیعه، نظر به بخشش گناهان پیامبر (ص) در نزد مشرکان پس از صلح حدیبیه را به عنوان دیدگاه مختار پذیرفته‌اند (مقدس‌ی و علوی مهر، ۱۳۹۸، صص ۳۱-۵۴). اشکال

اساسی دستاورد این مقاله مشخص نشدن این مطلب است که آیا صلح حدیبیه در واقع چنین دستاوردهایی برای پیامبر (ص) داشته است تا بتوان چنین معنایی را مراد آیه شریفه دانست یا خیر؟ در مقاله حاضر، به نقد دیدگاه مفسران در این خصوص، پرداخته شده است.

ماجرای صلح حدیبیه و فتح مکه

با توجه به آنکه مهم‌ترین اختلاف در خصوص مصداق آیه شریفه و زمان نزول سوره مبارکه فتح، میان صلح حدیبیه و فتح مکه است، لازم است ابتدا به صورت مختصر، گزارشی از این دو واقعه ارائه گردد.

ماجرای صلح حدیبیه

در سال ششم هجرت، پیامبر (ص) در خواب دید که همراه اصحاب خویش، درحالی که سرها را تراشیده و تقصیر کرده‌اند، در امنیت و آرامش وارد مکه شدند. این رویداد در قرآن کریم گزارش شده است: «لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ...» خداوند آنچه را به پیامبرش در عالم خواب نشان داد راست گفت؛ به طور قطع همه شما بخواست خدا وارد مسجدالحرام می‌شوید در نهایت امنیت و درحالی که سرهای خود را تراشیده یا کوتاه کرده‌اید و از هیچ‌کس ترس و وحشتی ندارید». (فتح: ۲۷)

درپی آن پیامبر (ص) با ۱۴۰۰ نفر از اصحاب خود لباس احرام پوشیدند و با شتران قربانی و بدون سازوبرگ جنگی، به سمت مکه حرکت کردند. (ابن هشام، بی‌تا، ج ۳، صص ۳۲۱-۳۲۲؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ ق، ج ۲، ص ۷۲؛ حلبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۳، ص ۹؛ دیاربکری، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶؛ واقدی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۵۱۷) در طرف مقابل، مشرکان که ورود مسلمانان به مکه را با وجود اختلافات پیشین، موجب خواری خود می‌دانستند؛ سپاهی را برای جلوگیری از ورود مسلمانان گسیل داشتند (طبری، ۱۳۷۸ ق، ج ۱، ص ۱۶۷). در حدود ۲۰ کیلومتری مکه در منطقه حدیبیه، شتر پیامبر (ص) از ادامه حرکت به سمت مکه بازایستاد و آن حضرت آن را نشانه الهی مبنی بر لزوم توقف در همان جا دانست و مسلمانان در آن مکان مستقر شدند.

مذاکراتی میان پیامبر (ص) و نمایندگان مشرکان به منظور منصرف کردن آن حضرت از تصمیم خود برای انجام حج صورت گرفت. زمانی که تصمیم مشرکان در ممانعت از ورود مسلمانان شدت یافت؛ پیامبر (ص) نیز تصمیم بر مقابله با آنان گرفت و مسلمانان نیز با آن حضرت بیعت کردند تا به جهت احقاق حق خود، تا پای جان مقاومت کنند (ابن یوسف، ۱۴۱۴ ق، ج ۵، ص ۵۰؛ حلبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۳، ص ۱۸؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۷۴)، با قطعی شدن احتمال درگیری، سران قریش مصلحت خویش را در انعقاد صلح با مسلمانان دیدند و آن را به پیامبر (ص) پیشنهاد دادند که در نتیجه موافقت رسول اکرم (ص)، صلح حدیبیه منعقد گردید.

مسلمانان براساس مفاد این صلح، بدون انجام عمل حج درحالی‌که از محقق نشدن وعده پیامبر (ص)، غمگین و ناراحت بودند، به سمت مدینه بازگشتند (ابن هشام، بی‌تا، ج ۳، ص ۷۸۰؛ بیهقی، ۱۳۶۱ ق، ج ۴، ص ۱۳۶؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۴، ص ۲۱۰؛ ابن یوسف، ۱۴۱۴ ق، ج ۵، ص ۵۱؛ حاکم نیشابوری، ۱۳۹۸ ق، ج ۳، ص ۳۶؛ ابن حنبل، ۱۳۹۱ ق، ج ۳، ص ۲۶؛ نسائی، ۱۴۱۱ ق، ج ۵، ص ۲۶۸).

پیروان دیدگاه نزول سوره فتح پس از صلح حدیبیه، معتقدند که بر اساس گزارش‌های موجود، سوره فتح در مسیر بازگشت مسلمانان از حدیبیه به مدینه در منطقه کراع الغمیم که در حدود ۴۰ کیلومتری مکه به سمت مدینه قرار دارد؛ نازل شد. طیب حسینی، راد و خامه‌گر، این دیدگاه را قوی‌ترین رهیافت در خصوص زمان نزول سوره فتح می‌دانند (طیب حسینی و راد، ۱۴۰۱، صص ۱۳۳-۱۴۷؛ خامه‌گر، ۱۳۹۵، صص ۳۴-۵۲).

ماجرای فتح مکه

از جمله مفاد صلح حدیبیه، برقراری آتش بس ده ساله میان رسول اکرم (ص) و مشرکان بود و هر قبیله‌ای آزاد بود که با مسلمانان (ص) یا قریش هم‌پیمان شود. در سال هشتم هجری، قبیله بنی‌بکر که هم‌پیمان مشرکان بود، با پشتوانه قریش، شبانه بر قبیله خزاعه که هم‌پیمان مسلمانان بود، حمله کردند و بسیاری از آن‌ها را به قتل رساندند. به دنبال استمداد رئیس قبیله خزاعه از پیامبر (ص)، حضرت اعلام بسیج عمومی کرد و با سپاهی ده‌هزار نفری، به سمت مکه حرکت فرمود.

پیامبر (ص) برای غافلگیر نمودن قریش و فتح بدون خون‌ریزی مکه، مقصد حرکت خود را تا زمان رسیدن به نزدیک مکه، پنهان داشت. مشرکان که از حضور مسلمانان در نزدیک مکه غافل‌گیر شده بودند؛ با مشاهده ارتش مجهز و انبوه سپاهیان اسلام مرعوب و به‌اجبار تسلیم شدند و مسلمانان وارد مکه شده و آن را فتح کردند (ر.ک: ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۳؛ واقدی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۸۲۲؛ حلبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۳، ص ۸۳؛ پیشوایی، ۱۳۸۹، ص ۲۸۲؛ عاملی، ۱۳۹۱، ج ۷، صص ۲۶۵-۲۸۹).

مفهوم‌شناسی واژه «فتح»

بررسی اینکه واژه «فتح» در قرآن کریم در چه معانی و مواردی به‌کاررفته است و پاسخ به این سؤال که آیا می‌توان آنچه در صلح حدیبیه برای مسلمانان به‌دست آمده است را مصداق فتح دانست و بر آیه شریفه حمل کرد؛ نخستین گام در کشف مصداق «فَتْحاً مُبِیناً» در آیه شریفه است.

ماده «فتح» و مشتقات آن، در ۳۸ آیه از قرآن کریم به‌کاررفته است. این واژه مطابق معنای اصلی خود یعنی نقیض بسته‌شدن و رفع انسداد (فراهیدی، ۱۴۱۰ ق، ج ۳، ص ۱۹۴؛ ابن مکرّم، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۵۳۶)، در ۴ معنای ذیل استعمال شده است:

۱. کلید: در آیه ۵۹ سوره انعام و آیه ۶۱ سوره نور.

۲. گشودن یا گشوده شدن: در سوره‌های حجر: ۱۴؛ النبأ: ۱۹؛ مؤمنون: ۷۷؛ انعام: ۴۴؛ أعراف: ۴۰ و ۹۶؛ انبیاء: ۹۶؛ زمر: ۷۱-۷۳؛ فاطر: ۲؛ یوسف: ۶۵ و بقره: ۷۶.
۳. پیروزی در جنگ: در سوره‌های الحديد: ۱۰؛ نساء: ۱۴۱ و انفال: ۱۸-۱۹.
۴. پایان دادن به منازعه و محاصره: در سوره‌های سبأ: ۲۶؛ شعراء: ۱۱۸؛ سجده: ۲۸ و ۲۹؛ ابراهیم: ۱۳-۱۶؛ بقره: ۸۹؛ مائده: ۵۲؛ نصر: ۱؛ صف: ۱۳.

در تمام این کاربردها، «فتح» به معنای رفع انسداد و فیصله‌دادن به امر بسته شده است؛ بنابراین در قرآن کریم، واژه «فتح» در معنای صلح استعمال نشده است و تفسیر نمودن کلمه «فتح» به معنای صلح و نسبت دادن آن به صلح حدیبیه، تسامح در استعمال (ر.ک: ابن عاشور، ج ۲۶، ص ۱۲۱) و تقلیل بار معنایی واژه است. چنان‌که برخی از مفسران، کاربرد واژه «فتح» در آیه شریفه مورد بحث را دلیلی بر رد دیدگاه کسانی همچون شافعی دانسته‌اند (ر.ک: حلبی، ۱۴۰۰ق، ج ۳، ص ۸۱). شافعی بر این باور است که مکه در نتیجه صلح پیامبر اکرم (ص) با مشرکان گشوده شد. در مقابل، این مفسران با استناد به کاربرد مصدر «فَتْحًا» در آیه، استدلال کرده‌اند که ورود رسول خدا (ص) به مکه با غلبه و قدرت همراه بوده و این شهر به صورت عَنوة، یعنی از طریق نیروی نظامی، فتح شده است، نه از راه صلح. (قرطبی، ۱۳۶۴ق، ج ۱۶، ص ۲۶۱)

نکته اساسی در تمامی کاربردهای قرآنی این واژه، معنایی است که از رهگذر دلالت التزامی استنباط می‌شود؛ و آن عبارت است از «تحقیق سیطره و استیلاي فاتح بر متعلق فتح، یعنی آن امری که فتح به قصد و غایت آن انجام پذیرفته است»؛ لذا این نکته هدف از فتح را تبیین می‌کند و زمینه توجیه آن را فراهم می‌آورد. چه آن امر قفل یا درب بسته‌ای باشد که فاتح با بازکردن آن، در امر مغلوب وارد می‌شود و به هدف خود از باز کردن درب دست می‌یابد و چه منازعه و محاصره‌ای باشد که طرف پیروز با فیصله بخشیدن به آن، به هدف خویش دست می‌یابد و چه جنگی باشد که فاتح، سرزمین مغلوب را تصرف می‌کند.

نقش نحوی «فَتْحْنَا» در سیاق آیه شریفه

در آیه «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا» لفظ «فَتْحًا» مفعول مطلق نوعی است که نوع عامل خود و کیفیت آن را بیان می‌کند و از آن استفاده می‌شود که فتح صورت گرفته از جنس فتح مرسوم و شناخته شده برای همگان است. چنان‌که در آیاتی مانند: «... فَأَصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ...» پس، از آن‌ها صرف نظر کن، صرف نظری شایسته» (حجر: ۸۵) و «... وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا...» و با آن‌ها بگو، گفتاری بزرگووارانه» (اسراء: ۲۳) مفعول مطلق، نشان می‌دهد که عامل آن یعنی «اصْفَح» و «قُل»، از نوع «صَفَح» و «قول» رایج و شناخته شده برای همگان است؛ بنابراین «فَتْحْنَا» از جنس فتح مرسوم و معهود برای همگان است که مطابق معنای آن، با اضمحلال دشمن و تسلط بر سرزمین او همراه است.

براین اساس، صحیح‌ترین مصداق واژه «فَتْحْنَا» در آیه شریفه، فتح مکه خواهد بود که با تحقق آن، شوکت جامعه مشرک برچیده شد و آثار بت‌پرستی محو گردید و مکه و اطراف آن تحت تسلط حکومت اسلام قرار گرفت. این معنا با توجه به صفت «مُبِیْنًا» که بر روشن و آشکار بودن این فتح دلالت دارد نیز تأیید می‌شود؛ اما تفسیر «فَتْحاً مُبِیْنًا» به دستاوردهای حاصل از یک صلح، بر خلاف ظاهر آیه شریفه و عدول از معنای ارجح آن است. علاوه بر آن، صلح حدیبیه دارای چنان دستاوردهایی برای مسلمانان نبوده است که بتوان از واژه «فتح» برای آن استفاده نمود.

ارزیابی آراء مفسران در مصداق‌یابی از «فَتْحاً مُبِیْنًا»

مفسران در تعیین مصداق «فَتْحاً مُبِیْنًا» در آیه شریفه ۱ سوره فتح، دیدگاه‌های گوناگونی شامل: «صلح حدیبیه»، «وعده فتح مکه در هنگام صلح حدیبیه»، «وعده فتح خیبر در هنگام صلح حدیبیه» و «وعده پیروزی از طریق قدرت منطق و معجزات آشکار» مطرح نموده‌اند. در ادامه مقاله به ارزیابی این آراء پرداخته می‌شود.

صلح حدیبیه مصداق «فَتْحاً مُبِیْنًا»

بسیاری از مفسران، مراد از این فتح را صلح حدیبیه و پیروزی عظیمی می‌دانند که خدای متعال به واسطه آن نصیب مسلمانان فرمود. دلیل این مفسران علاوه بر گزارش‌های ناظر به نزول این سوره، پس از صلح حدیبیه، استناد به ظاهر آیه شریفه است که با فعل ماضی (فَتْحْنَا لَكَ...) از فتح محقق شده، خبر داده است. (ر.ک: فراء، ۱۴۱۰ ق، ج ۳، ص ۶۵؛ آلوسی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱۳، ص ۲۳۹؛ طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۶، ص ۴۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۸، ص ۲۵۲؛ عاملی، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۲۱۳؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱۲، ص ۲۶۴؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۸؛ جوادی آملی، ۱۳۹۵، جلسه ۱)

این مفسران علت نامیدن صلح مذکور به «فتح مبین» را موفق شدن گروه اندک مسلمانان به انعقاد صلح با مشرکان در سرزمین مکه می‌دانند. در آن زمان عواملی چون قدرت نظامی مشرکان، میزان عداوت آنان، حضور مسلمانان در سرزمین مشرکان و نداشتن تجهیزات جنگی عملاً امید برقراری صلح و به سلامت برگشتن مسلمانان به مدینه را امری دور از انتظار نموده بود.

این مفسران معتقدند که صلح حدیبیه برای مسلمانان آثار و برکات فراوانی به همراه داشت. با این صلح، زمینه توسعه اسلام فراهم گردید و به موجب ارتباط مشرکان با مسلمانان اسلام در قلوب آن‌ها جای گرفت تا آنجا که در عرض سه سال، گروه عظیمی اسلام آوردند و در نهایت مکه فتح شد. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۸، ص ۲۵۲؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۵، جلسه ۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۶۸)

ارزیابی دیدگاه صلح حدیبیه به عنوان مصداق «فتحاً مبیناً»

پذیرش دیدگاه فوق در خصوص چرایی صلح نامیدن این فتح با مشکلاتی مواجه است؛ از جمله:

۱. آنچه از وقایع صلح حدیبیه گزارش شده، مانع از آن است که بتوان صلح حدیبیه را مصداق «فتحاً مبیناً» دانست. گزارش‌های تاریخی حکایت از آن دارد که محقق نشدن رؤیای صادقانه رسول اکرم (ص) در آن سال و منجر شدن حرکت آن حضرت به انعقاد صلح بدون آنکه موفق به عمل حج شوند، موجب شد، حزن و اندوه مسلمانان را فراگیرد. (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۶، ص ۴۳) تا آنجا که اعتراض‌هایی علیه پیامبر (ص) به علت انجام این صلح و موفق نشدن به انجام حج شکل گرفت و حتی برخی در نبوت آن حضرت تردید نموده و در صدد مخالف با ایشان برآمدند (واقعی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۶۱۳-۶۱۵؛ طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۶، ص ۴۵؛ ابن‌یوسف، ۱۴۱۴ ق، ج ۵، ص ۵۷؛ بخاری، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۵۶۱).

عمر بن خطاب در زمان خلافت خود گفته است: «چنان شک و تردیدی بر من وارد شد که از آغاز مسلمانی خود تا آن روز گرفتارش نشده بودم و اگر در آن روز پیروانی می‌یافتم که به آن واسطه از مسلمانی دست بر می‌داشتند، من هم دست بر می‌داشتم» (ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۳۱؛ حلبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۳، ص ۴۳؛ میانجی، ۱۴۱۹ ق، ج ۳، ص ۹۳؛ واقعی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، صص ۶۰۷-۶۰۹؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۷۷).

۲. با توجه به پیامدهای عینی صلح حدیبیه دارای دستاورد قابل توجهی نبوده است تا در زمان وقوع، بتواند برای مسلمانان فتحی آشکار باشد؛ زیرا در ایامی که مطابق سنت مرسوم آن زمان، همگان به صورت آزادانه می‌توانستند عمل حج به جای آورند و قریش سقایت و پذیرایی از حجاج را فخر خود می‌دانست؛ ممانعت از ورود مسلمانان و بازگرداندن ایشان تا سال آینده، برای آنان سرشکستگی به شمار می‌رفت. گزارش‌هایی که از حزن و اندوه مسلمانان در این باره نقل شده است؛ حکایت از این واقعیت دارد.

۳. با این صلح، مشرکان و شوکت ایشان از بین نرفت تا بتوان استفاده از لفظ فتح را در خصوص آن صحیح دانست.

۴. حقیقت آن است که آنچه در خصوص آثار این صلح بیان شده است؛ از قسم برشمردن دستاوردها، در سال‌های پس از وقوع است. همان‌گونه که هم اکنون می‌توان برای رخدادهایی مانند جنگ بدر و خندق و حتی جنگ احد، آثار فراوانی را برشمرد. این در حالی است که صفت «مبیناً» در آیه شریفه، بر آشکار بودن این فتح برای همگان در زمان وقوع آن دلالت دارد. آیا اگر نتیجه این صلح همان بود که مسلمانان در زمان انعقاد فهمیدند و موجبات آزرده‌گی خاطر آنان را فراهم آورد؛ در زمان‌های بعد کسی آن را فتح می‌دانست؟

پیروزی مسلمانان در حدیبیه مصداق «فَتْحاً مُبِیناً»

برخی از مفسران، فتح را به معنای حقیقی آن دانسته و معتقدند قبل از ماجرای صلح حدیبیه جنگ و فتح رخ داد و مسلمانان با مشرکان درگیر شدند و آن‌چنان با سنگ و تیر بر آنان زدند که مجبور شدند به خانه‌های خود پناه ببرند و بعد از این درگیری بود که مشرکان به اجبار به صلح تن دادند (ر.ک: آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۳، ص ۲۴۰؛ قمی، ۱۳۶۸ ق، ج ۱۲، ص ۲۶۴؛ عاملی، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۲۱۳).

بررسی گزارش‌های تاریخی چنین تقابلی را نشان نمی‌دهد (ر.ک: حلبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۳، صص ۱۳-۱۶؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰ ق، ج ۳، ص ۹۵؛ ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۳، ص ۷۷۸). آنچه موجب ارائه پیشنهاد صلح از طرف مشرکان گردید؛ منطق پیامبر (ص) بود. ایشان در پاسخ نمایندگان و هم‌پیمانان قریش که جهت منصرف کردن ایشان از انجام حج آمده بودند؛ فرمود: «ما فقط برای زیارت خانه خدا آمده‌ایم. هر کس مانع ما شود با او می‌جنگیم».

این سخن حقی بود که همگان قبول داشتند و عموم مردم آن زمان از قریش مطالبه می‌کردند و هیچ‌کس نمی‌توانست آن را نادیده بگیرد؛ زیرا در این صورت می‌بایست قبل از هر چیز منکر همین حق برای خود شود. این منطق پیامبر (ص) موجب پراکندگی صفوف مشرکان و ظهور اختلافات عمیق میان قریش و متحدانش شد تا آنجا که برخی رهبران قوی و قدرتمند و هم‌پیمانان ایشان، تلاش کردند قریش را از تصمیم خود منصرف کنند (ر.ک: عاملی، ۱۳۹۱، ج ۵، صص ۴۸۴-۴۹۶).

بشارت به فتح مکه در هنگام صلح حدیبیه، مصداق «فَتْحاً مُبِیناً»

گروهی از مفسران بر این عقیده‌اند که مراد از این فتح، «فتح مکه» است و خداوند در سال ششم هجرت، هنگام بازگشت مسلمانان از حدیبیه، با نزول آیه «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِیناً»، بشارت فتح مکه را به پیامبر (ص) داد (طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۳۱۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۳۳۲؛ طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۱۳۲؛ شبیبانی، ۱۴۱۳ ق، ج ۵، ص ۳۳؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۵، ص ۱۲۶؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۶۸).

استناد این مفسران علاوه بر روایاتی که از صحابه و تابعان نقل شده است؛ اشاره به نقش تمام‌کننده فتح مکه در پایان‌دادن به شوکت مشرکان و جریان بت‌پرستی است. این مفسران فعل ماضی «فَتْحْنَا» که ظهور در تحقق فتح در گذشته دارد را به معنای مضارع محقق‌الوقوع دانسته‌اند و معتقدند خدای متعال با این بیان، تعلق‌گرفتن حکم قطعی خود بر فتح مکه را به پیامبر (ص) بشارت داده است.

این دیدگاه از آن جهت که واژه «فتح» را در معنای حقیقی خود در نظر گرفته است؛ بر دیدگاه نخست برتری دارد. همچنین از آن جهت که فتح مکه از نوع فتح مرسوم بوده و نقش تعیین‌کننده‌ای در پایان‌دادن به مسئله شرک و بت‌پرستی داشته است؛ دیدگاه صحیحی به نظر می‌رسد. چنان‌که پیروان دیدگاه نخست که صلح

حدیبیه را مصداق آیه شریفه می‌دانستند؛ یکی از مهم‌ترین آثار این صلح را منجر شدن آن به فتح مکه دانسته‌اند. اما این دیدگاه نیز با اشکالاتی به شرح ذیل مواجه است:

۱. تغییر الفاظ آیه شریفه از فعل ماضی «فتحنا لک» (مکه را برای تو فتح کردیم) به معنای مضارع، (مکه را در آینده برای تو فتح خواهیم کرد) نتیجه این گونه از تفسیر است که خلاف ظاهر آیه شریفه و بر خلاف قواعد فهم مراد خدای متعال است؛ زیرا در امر تفسیر تا آنجا که ممکن است باید آیات را بر اساس ظاهر آن‌ها تفسیر نمود و از تغییر دادن آن‌ها اجتناب نمود. واژه‌های عربی، اعم از اسم و فعل، ساخت و وزن‌های خاصی دارند که هر یک از آن‌ها بیانگر معانی و نکته‌هایی مخصوص به خود است (ر.ک: رجبی، ۱۳۹۰، صص ۲۶۳-۲۶۴).

۲. تفسیر مورد بحث، آیه شریفه را از فضای نزول آن جدا می‌کند و نمی‌تواند به این سوال پاسخ دهد که در زمان صلح حدیبیه، مسلمانان چگونه متوجه شدند که مراد خدای متعال از این فتح، فتح مکه در دو یا سه سال آینده است تا از بشارت آن خوشحال شوند؟! به خصوص آنکه آیه شریفه این فتح را با صفت «مبیناً» که بر روشن بودن آن برای همگان دلالت دارد؛ توصیف نموده است.

۳. هیچ گزارشی مبنی بر اینکه رسول اکرم (ص) مصداق آیه شریفه را بشارت به فتح مکه معرفی کرده باشد یا آنکه مسلمانان با نزول این آیه، چنین بشارتی را فهمیده باشند؛ وجود ندارد. بدیهی است در صورت وجود چنین رخدادی، انگیزه‌های فراوانی برای نقل و انتشار آن وجود داشت؛ اما این مصداق تنها آراء شخصی افراد است.

۴. در شرایطی که وعده پیشین پیامبر (ص) مبنی بر انجام عمل حج، محقق نشده است؛ وعده بزرگتر فتح مکه، چگونه می‌تواند موجب بشارت باشد یا از طرف مسلمانان پذیرفته شود و اساساً چرا باید در این شرایط چنین وعده‌ای داده شود؟! نقل شده است که پس از محقق نشدن رؤیای صادقه پیامبر (ص) و انعقاد صلح حدیبیه، آن حضرت به اصحاب خود فرمود قربانی‌های خود را بکشید و سرهایتان را بتراشید؛ اما مسلمانان چون به آنچه انتظار داشتند، دست نیافته بودند؛ دستور آن حضرت را اجابت نکردند. حضرت این دستور را سه مرتبه تکرار فرمود (واقعی، ۱۴۰۴، ج ۲، صص ۶۱۳-۶۱۵؛ بیهقی، ۱۳۶۱، ج ۵، ص ۲۳۶؛ حویزی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۵۴). حتی چنان‌که گفته شد، برخی در نبوت آن حضرت دچار تردید شدند (ابن هشام، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۳۱؛ حلبی، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۴۳؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۷۷).

وعده فتح خیبر در هنگام صلح حدیبیه

برخی از تابعان مانند مجاهد و عوفی گفته‌اند مراد از «فتحاً مبیناً»، «فتح خیبر» است که خدای متعال پس از صلح حدیبیه بشارت آن را به پیامبر (ص) داد (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۶۸). بر این دیدگاه نیز

اشکالاتی که در خصوص دیدگاه پیشین گفته شد، وارد است. این دیدگاه مورد اقبال مفسران نیز قرار نگرفته است. شاید علت آن، اهمیت نداشتن این فتح در سطحی است که بتواند این گونه مورد اهتمام قرآن کریم قرار گیرد.

به نظر می‌رسد علت بیان این دیدگاه به عنوان یکی از مصادیق فتح مبین، تحقق فتح خیبر با فاصله چند ماه پس از صلح حدیبیه است و اولین فتحی است که نصیب مسلمانان شد و پیامبر (ص) تنها کسانی را در غنائم این فتح شرکت داد که در حدیبیه حضور یافته بودند (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۶۸).

وعده پیروزی از طریق قدرت منطق و معجزات آشکار

برخی از مفسران، مصداق آیه شریفه را اشاره به پیروزی اسلام بر تمام دشمنان از طریق قدرت منطق و برتری دلایل و معجزات آشکار دانسته‌اند که خداوند وعده آن را با نزول این سوره به ایشان داده است (ر.ک: بلخی، ۱۳۲۳، ج ۴، ص ۶۶؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۴۳).

طبق نظر علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق)، هرچند این نظریه‌ای بی‌اشکالی است؛ اما با سیاق آیات سازگار نیست. (ر.ک: ج ۱۸، ص ۲۵۲) زیرا سیاق آیات شریفه، درباره تحقق یک اتفاق (فتح) خارجی و امور متأثر از آن، برای رسول اکرم (ص)، سخن می‌گوید.

تعیین مصداق «فَتْحاً مُبِیْناً» به قرینه اغراض ذکر شده در «لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ...»

معیار دیگری که در تعیین مصداق فتح مبین در آیه نخست سوره فتح و زمان نزول آن نقش تعیین‌کننده‌ای دارد؛ اغراض چهارگانه‌ای است که در آیات دوم و سوم سوره، برای این فتح بیان شده است؛ زیرا واقع‌ای می‌تواند مصداق این فتح باشد که بتواند چنین اهدافی را تأمین کند و شایستگی آن را داشته باشد که این اغراض به آن نسبت داده شود. این غایت‌ها که برای شخص رسول اکرم (ص) بیان شده‌اند؛ عبارت‌اند از: «لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطاً مُسْتَقِيماً * وَ يَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصراً عَظِيماً...» تا خداوند گناهان گذشته و آینده تو را ببخشد و نعمتش را بر تو تمام کند و به راه راست هدایت فرماید * و پیروزی شکست‌ناپذیری نصیب تو کند». (فتح: ۲-۳)

در ادامه مقاله، پس از بررسی نوع حرف «لام» در فراز شریفه «لِيُغْفِرَ...» رابطه این اغراض با مسئله فتح، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

نتیجه یا تعلیل بودن حرف «لام» در «لِيُغْفِرَ...»

در خصوص نوع حرف «لام» در آیه «لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ...» و نسبت چهار موهبت اعطاء شده به رسول اکرم (ص) با واقعه فتح، دو دیدگاه وجود دارد. برخی آن را لام غایت یا نتیجه دانسته‌اند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۴۳؛

مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۸؛ صادقی، ۱۳۶۵، ج ۲۷، ص ۱۴۹؛ حقی، بی تا، ج ۹، ص ۸). در این صورت مواهب ذکر شده؛ در نتیجه این فتح برای رسول اکرم (ص) محقق خواهد شد؛ اما اکثر مفسران، آن را لام تعلیلیه می‌دانند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۳۲؛ آلوسی، ۱۴۰۵، ج ۱۳، ص ۲۴۴؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۲۱، ص ۹۷؛ شُبَّیر، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۳۸؛ شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۵۳؛ طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۱۳۳؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۲۵۳؛ جوادی آملی، ۱۳۹۵، جلسه ۱).

تعلیلیه بودن لام مطابق ظاهر آیه شریفه است. زیرا الفاظ آیه شریفه «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا» در مقام منت نهادن است و شروع آیه شریفه با کلمه «إِنَّا» و نسبت دادن فتح به نون عظمت (نا) برای نشان دادن عنایت الهی به این فتح است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۲۵۲). از طرف دیگر، هدف این فتح شخص رسول اکرم (ص) دانسته شده است (لک) و حکایت از آن دارد که علت تحقق این فتح اعطای این مواهب ارجمند به پیامبر (ص) است.

تذکر این نکته ضروری است که برخی مفسران، حرف لام را حرف قسم دانسته‌اند؛ (ر.ک: فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸، ص ۶۶-۶۸؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۳، ص ۲۴۵) اما چنان‌که در ادامه خواهد آمد؛ این دیدگاه در میان عرب سابقه ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۲۵۴) و این مفسران، به منظور توجیه دیدگاه تفسیری خویش قائل به این معنا شده‌اند.

ارزیابی دیدگاه مفسران در خصوص اغراض «فَتَحْنَا مُبِينًا»

هر یک از وقایع صلح حدیبیه یا فتح مکه در صورتی می‌توانند مصداق «فَتَحْنَا مُبِينًا» باشند که اهداف ذکر شده برای این فتح را تأمین کنند. با توجه به آنکه در این مقاله، فرصت بررسی ارتباط چهار نعمت گفته شده با ماجرای فتح وجود ندارد، به ارزیابی آراء مفسران در خصوص رابطه نعمت اول یعنی فراز شریفه: «لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ» با فراز شریفه «فَتَحْنَا مُبِينًا» پرداخته می‌شود.

دیدگاه بخشش معصیت‌های پیامبر (ص)

اکثر مفسران اهل تسنن با پیش فرض امکان ارتکاب گناه توسط پیامبر (ص) مراد از ذنب در آیه «لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ...» را معاصی انجام شده توسط پیامبر (ص) دانسته‌اند. در خصوص مراد از بخشش گناهان پیشین و پسین آن حضرت، آن را به «گناهان قبل از نبوت و بعد نبوت آن حضرت»، «گناهان قبل از فتح و بعد از فتح»، «گناهان قبل از هجرت و پس از آن» و «گناهانی که از پیامبر (ص) سرزده یا احتمالاً سر خواهد زد» تفسیر نموده و بیان داشته‌اند که خدای متعال به واسطه این فتح، این قبیل گناهان را بر پیامبر (ص) بخشید

(ر.ک: زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۳۳۳؛ قرطبی، ۱۳۶۴ ق، ج ۱۶، ص ۲۶۲؛ دروزه، ۱۳۸۳ ق، ج ۸، ص ۵۷۸).

برخی از این مفسران به این نکته توجه کرده‌اند که چرا باید این فتح موجب بخشش گناهان پیامبر (ص) باشد؟ و در پاسخ، توجیهات متعددی را ارائه نموده‌اند. مانند اینکه: «لام» در جمله «لیغفر» در عین اینکه صدای کسره دارد لام قسم است و اصل آن «لیغفرن» بوده که نون تأکید از آن حذف شده و «راء» آن هم چنان به صدای بالا باقی مانده، تا بفهماند نون در اینجا حذف شده است (ر.ک: فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۸، صص ۶۸-۶۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۳، ص ۲۴۵)؛ اما این دیدگاه را نمی‌توان پذیرفت؛ زیرا چنین استعمالی در میان عرب سابقه ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۸، ص ۲۵۴).

برخی دیگر برای حل اشکال گفته‌اند: علت فتح، تنها آمرزش گناهان نیست؛ بلکه مجموع آنچه در آیات شریفه از «آمرزش»، «اتمام نعمت»، «هدایت» و «نصر عزیز» آمده است؛ علت می‌باشد. لذا منافات ندارد آمرزش گناهان که یکی از این امور است؛ فی نفسه علت فتح نباشد (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۳۳۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۸، ص ۶۶).

علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) در پاسخ به این دیدگاه آن را بسیار بی‌پایه دانسته است؛ زیرا «بخشش گناه نه علت فتح است و نه جزء علت و نه حتی به نوعی با مطالبی که بر آن عطف شده ارتباط دارد تا بگوییم مسئله آمرزش گناه با علل فتح مخلوط شده است؛ پس هیچ مصححی برای اینکه به تنهایی علت معرفی شود و نه برای اینکه با علل دیگر و ضمن آن‌ها مخلوط شود؛ نیست» (ج ۱۸، ص ۲۵۴).

بخشش گناهان پیامبر (ص) در نزد مشرکان

مفسران شیعه در طول تاریخ تفسیر، همواره به رابطه میان مسئله فتح و علل بیان شده برای آن توجه داده‌اند. ایشان گفته‌اند که «ذنب» باید با توبه و مغفرت بخشیده شود و صحیح نیست که گفته شود خداوند نعمتی داده تا باعث بخشش گناه شود. از این رو در جهت تبیین رابطه منطقی میان «فَتْحاً مُبِیْنًا» و اغراض بیان شده برای آن کوشیده‌اند. سید مرتضی علم‌الهدی (ره) و شاگرد وی شیخ طوسی (بی تا) دیدگاهی را مطرح فرموده‌اند که تا حدود زیادی ارتباط غفران ذنب با مسئله فتح را روشن می‌کند.

ایشان معتقدند کلمه «ذنب» مصدر است و مصدر می‌تواند هم به فاعل خود اضافه شود و هم به مفعول خود. در اینجا به مفعول خود اضافه شده است و منظور «ما تقدّم من ذنبهم الیک» می‌باشد؛ یعنی خداوند گناهان کفّار را که (در صلح حدیبیه) مانع ورود توبه مکه و مسجد الحرام شدند؛ بخشید. بنابراین تأویل، مغفرت به معنی ازاله و نسخ احکام مشرکان نسبت به آن حضرت است. به این مضمون که خداوند با فتح مکه و وارد شدن در آن، لکه ننگی که دشمنان می‌خواستند به تو بچسبانند را زایل می‌سازد و این معنی را پاداشی نسبت به

جهاد او قرار داده است (ج ۹، ص ۳۱۴؛ ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۶۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۲۵۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۶۸).

علامه طباطبایی (۱۴۱۷ ق) معتقد است که دعوت، نهضت و جنگ‌های رسول خدا (ص) علیه کفر و وثئیت، قبل و پس از هجرت، عملی بود دارای آثار شوم، و مصداقی برای کلمه «ذنب» بود. کفار قریش تا زمانی که قدرت خود را حفظ کرده بودند؛ هرگز ایشان را مشمول مغفرت خود قرار نمی‌دادند و از سنت‌ها و عقاید خود دست نمی‌کشیدند.

خدای سبحان با فتح مکه و یا صلح حدیبیه، (آن نیز منتهی به فتح مکه شد) شوکت و نیروی قریش را از آنان گرفت و در نتیجه مجموع گناهانی را که رسول خدا (ص) در نظر مشرکین داشت پوشانید و آن جناب را از شر قریش ایمنی داد (ج ۱۸، ص ۲۵۴). این دیدگاه نظر آیت‌الله جوادی آملی (۱۳۹۵) نیز می‌باشد. ایشان نیز معتقدند که مراد آیه شریفه، بخشش گناهان پیامبر (ص) در نزد مشرکان قبل از هجرت به مکه و پس از آن در مدینه تا زمان صلح حدیبیه است. فتح مبین در جریان «صلح حدیبیه» رخ داد که زمینه فتح مطلق در مکه بود (ر.ک: جلسه ۱).

آیت‌الله مکارم (۱۳۷۴) معتقد است که مراد از ذنب، نسبت‌های ناروا و گناهان پنداری بسیاری بود که مشرکان به دلیل از بین رفتن سنن خرافی خود توسط اسلام، به رسول اکرم (ص) نسبت می‌دادند. ایشان معتقدند که صلح حدیبیه به خوبی نشان داد که آئین پیامبر (ص) بر خلاف آنچه دشمنان می‌گویند، يك آئین پیشرو و الهی است و پیامبر (ص) به خانه خدا احترام می‌گذارد و هرگز بی دلیل به قوم و جمعیتی حمله نمی‌کند. به این ترتیب خداوند با صلح حدیبیه، تمام گناهانی که قبل از هجرت و بعد از هجرت، یا تمام گناهانی که قبل از این ماجرا و حتی در آینده ممکن بود به او نسبت دهند، همه را شُست (ج ۲۲، ص ۲۰).

ارزیابی دیدگاه‌ها مفسران شیعه

تفسیر «ذنب» در آیه شریفه، به گناه پیامبر (ص) در نظر مشرکان دارای مؤید قرآنی است؛ چنان‌که در سوره شعراء جرمی که موسی (ع) با قتل قبطی در نزد فرعونیان داشت؛ ذنب نامیده شده است: «وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ...» و آنان (به اعتقاد خودشان) برگردن من گناهی دارند می‌ترسم مرا بکشند». (شعرا: ۱۴) بنابراین دیدگاه مفسران شیعه در این خصوص دارای مؤید قرآنی است.

مشکل این دیدگاه آن است که چنین دستاوردهایی را نمی‌توان به صلح حدیبیه نسبت داد تا به واسطه آن بتوان این صلح را مصداق «فتحاً مبیناً» دانست و تاریخ نزول سوره فتح را زمان صلح حدیبیه در نظر گرفت. زیرا آنچه به عنوان علت فتح مبین بیان شده است؛ نعمت‌هایی نیستند که با این صلح محقق شده باشند.

چنان‌که پس از صلح حدیبیه، تغییری در عداوت مشرکان نسبت به پیامبر (ص) به وجود نیامد و مسلمانان نیز همچنان از جانب مشرکان احساس خطر می‌کردند. این احساس خطر تا آنجاست که یک سال پس از صلح حدیبیه، پیامبر (ص) و مسلمانان مطابق مفاد صلح، برای انجام عمره قضا عازم مکه شدند؛ باوجود آنکه مطابق مفاد صلح می‌بایست تنها با شمشیرهایی در غلاف وارد شوند؛ اما آن حضرت جنبه احتیاط را رعایت نموده و با خود تجهیزات نظامی و یک صد اسب همراه برد و فرمود:

«ما اسلحه را وارد حرم نخواهیم کرد؛ بلکه نزدیک ما خواهد بود که اگر حمله‌ای از طرف قریش صورت گرفت، اسلحه به ما نزدیک باشد» (واقدی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۷۳۳؛ ابن‌یوسف، ۱۴۱۴ ق، ج ۵، ص ۱۹۰؛ حلبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۳، ص ۶۲).

همچنین آن حضرت برای آنکه مشرکان از مسلمانان احساس ضعف مشاهده نکنند؛ به یاران خود دستور داد تا به هنگام طواف کعبه، سه دور به‌گونه‌ای خانه خدا را طواف کنند که گرد و خاک به هوا بلند شود تا مشرکان قدرت و توان مسلمانان را ببینند (واقدی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۷۳۵؛ دیاربکری، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۲؛ حلبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۳، ص ۶۴). این موارد، نمونه‌هایی است که ثابت می‌کند پس از صلح حدیبیه، همچنان میان مسلمانان و مشرکان تعارضات تداوم داشته است و این صلح موجب بخشش گناهان پیامبر (ص) در نزد مشرکان نشد. زیرا آنان همچنان از هر فرصتی برای ضربه‌زدن به دعوت آن حضرت استقبال می‌کردند.

نقش فتح مکه در تحقق غفران ذنوب متقدم و متأخر پیامبر (ص)

چنان‌که در گزارش ماجرای فتح مکه ذکر شد؛ پس از آنکه مشرکان با مشاهده ارتش مجهز و انبوه سپاهیان اسلام مرعوب و تسلیم شدند؛ مسلمانان وارد مکه شده و آن‌جا را فتح کردند (ر.ک: ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۳؛ واقدی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۸۲۲؛ حلبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۳، ص ۸۳؛ پیشوایی، ۱۳۸۹، ص ۲۸۲؛ عاملی، ۱۳۹۱، ج ۷، صص ۲۶۵-۲۸۹). در این شرایط بود که به‌اجبار از آنچه در نتیجه تقابل با پیامبر (ص) برای آنان از کشته‌شدن بزرگان و از بین رفتن سنت‌های جاهلی و غیر آن پدیدآمده بود؛ چشم پوشیدند.

اینکه حضرت اهالی مکه را «طلقاء» نامید دلالت دارد که آنان را اسیر و سپس آزادکرده است. زیرا طلیق، اسیری است که آزاد شود و به بردگی نرود (ر.ک: عاملی، ۱۳۹۱، ج ۶، ص ۳۴۰). بنابراین، فتح مکه مصداق فتح مبین است که موجب نادیده‌گرفتن گناهان پیامبر (ص) در نزد مشرکان شده است. چه گناهانی که قبل از هجرت در نزد آنان داشت و چه گناهانی که در نتیجه اقدامات آن حضرت پس از هجرت در دل داشتند. (ماتقدم من ذنبک و ما تأخر).

آنچه از مفسران شیعه بیان شد؛ نشان می‌دهد آنان نیز چنین دستاوردی را برای فتح مکه می‌دانند به همین دلیل ایشان صلح حدیبیه را از آن جهت مصداق فتح مبین دانسته‌اند که منجر به فتح مکه شد؛ اما از آنجا

که این مفسران نزول سوره فتح پس از صلح حدیبیه را پذیرفته‌اند؛ سعی کرده‌اند با این بیان، میان فتح مبین با صلح حدیبیه و فتح مکه، رابطه برقرار نمایند.

نزول سوره فتح پس از فتح مکه و بخشش گناهان آن حضرت با تحقق این فتح، در روایتی از امام رضا (ع) نقل شده است. علی بن محمد بن جهم نقل کرده است:

«در مجلس مأمون حاضر شدم. در حالتی که حضرت رضا (ع) هم آنجا بود. مأمون گفت: یابن رسول الله مگر شما نمی‌گوئید پیامبران معصوم هستند؟ حضرت فرمود: بله. مأمون گفت: پس قول خداوند بزرگ که می‌فرماید: «لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ» چیست؟ حضرت فرمود: هیچ‌کس از نظر مشرکین مکه از پیامبر خدا (ص) گناهکارتر نبود؛ زیرا آنان سب و شصت بت را می‌پرستیدند پس از آنکه پیامبر خدا (ص) آنان را به یکتاپرستی دعوت نمود؛ بر آنان سخت آمد و گفتند:

«أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ * وَ انْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امْسُوا وَ اصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُّ * مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ» (ص: ۵-۷) پس از آنکه خداوند مکه را برای پیامبرش فتح کرد به او فرمود ای محمد «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ مَكَّةَ فَتَحًا مُبِينًا لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ» یعنی: گناهان تو در نظر مشرکان أهل مکه ...» (صدوق، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۰۲؛ حویزی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۵۶).

نتیجه‌گیری

نتایج بررسی‌های صورت گرفته در این مقاله در خصوص تعیین مصداق «فتحاً مبیناً» در آیه نخست سوره مبارکه فتح، نشان داد که از میان دیدگاه‌های گوناگون، نظریه «فتح مکه» از انسجام دلالتی و پشتوانه متقن‌تری برخوردار است و در نتیجه، می‌توان آن را به عنوان مصداق ارجح و قابل اتکای این تعبیر قرآنی معرفی نمود. همچنین به استناد قرائن مختلف، سوره مبارکه فتح پس از فتح مکه نازل شده است. دلایل این استنتاج به شرح ذیل است:

۱. فتح، بر اساس معنای لغوی و کاربرد قرآنی آن عبارت است از: رفع انسداد موجود و تسلط فاتح بر مورد فتح شده. این معنا با فتح مکه به عنوان مصداق آیه شریفه، تناسب دارد و نقش نحوی «فَتَحْنَا» در سیاق آیه شریفه نیز تأیید می‌شود.

۲. با توجه به آنکه مجرای صلح حدیبیه دستاوردهای مورد انتظار از یک فتح را در پی نداشته و پس از انعقاد آن نیز همچنان تعارضات مشرکان با رسول اکرم (ص) ادامه داشته است؛ اطلاق عنوان فتح بر این صلح و تعیین آن به عنوان مصداق فراز شریفه «فتحاً مبیناً»، صحیح نیست. اما آنچه در فتح مکه رخ داده است؛ دستاوردهای مورد انتظار از یک فتح را به همراه داشته است.

۳. دیدگاه مفسرانی که بشارت به فتح مکه در هنگام صلح حدیبیه را مصداق فتح می‌دانند، به آن دلیل که معانی الفاظ آیه شریفه را بر خلاف ظاهر آن از ماضی به مضارع تغییر داده و به اقتضائات زمان نزول آن توجه نکرده‌اند؛ دیدگاهی ناتمام است. علاوه برآنکه اگر در زمان نزول سوره چنین بشارتی داده می‌شد، انگیزه‌های زیادی برای انتشار آن وجود داشت؛ اما چنین اتفاقی در آن زمان رخ نداده است.

۴. در خصوص مصداق نعمت «بخشش گناهان پیشین و پسین پیامبر (ص) به دلیل این فتح» نشان می‌دهد که دیدگاه مفسران اهل تسنن مبنی بر بخشش معصیت‌هایی پیامبر (ص)، به علت نسبت دادن ارتکاب معصیت به پیامبر (ص) و عدم وجود رابطه میان بخشش گناهان پیامبر (ص) با مسئله فتح، صحیح نیست. اما دیدگاه مفسران شیعه مبنی بر بخشش گناهان پیامبر (ص) نزد مشرکان، مصداق مناسبی برای این فتح است. با توجه به آنکه دستاوردهای صلح حدیبیه به‌گونه‌ای نبوده است که موجب بخشش گناهان پیامبر (ص) در نزد مشرکان شود اما فتح مکه دارای چنین آثاری بوده است؛ دیدگاه نزول سوره پس از فتح مکه اثبات می‌شود. چنان‌که بر اساس روایت نقل شده از امام رضا (ع) نیز، این دیدگاه تأیید می‌شود.

منابع

- قرآن کریم (ناصر مکارم شیرازی، مترجم). (۱۳۷۳). دارالقرآن الکریم.
- ابن حنبل، احمد بن محمد. (۱۳۹۵ ق). المسند. دارالفکر.
- ابن سعد، محمد. (۱۴۱۰ ق). الطبقات الکبری (محمد عبدالقادر عطاء، محقق). دارالکتب العلمیه.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی‌تا). التحریر و التنبیر. بی‌نا.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. دار صادر.
- ابن هشام، عبدالملک. (بی‌تا). السیره النبویه. دارالعرفه.
- ابن یوسف، محمد. (۱۴۱۴ ق). سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد. دارالکتب العلمیه.
- احمدی میانجی، علی. (۱۴۱۹ ق). مکاتیب الرسول. دارالحديث.
- آلوسی بغدادی، محمود. (۱۴۰۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دار احیاء التراث العربی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲ ق). صحیح بخاری. بی‌نا.
- بغدادی، علاء الدین علی بن محمد. (۱۴۱۵ ق). لباب التاویل فی معانی التنزیل. دارالکتب العلمیه.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ ق). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن. داراحیاء التراث العربی.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار احیاء التراث.
- بهجت‌پور، عبدالکریم. (۱۳۹۵). تفسیر تنزیلی، اصول، مبانی، قواعد و فواید. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بیهقی، محمد بن حسین. (۱۳۶۱ ق). دلائل النبوة (محمود مهدوی دامغانی، مترجم). مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

رامیار، محمود۔ (۱۳۶۲)۔ تاریخ قرآن۔ انتشارات امیرکبیر۔

- رجبی، محمود. (۱۳۹۰). روش تفسیر قرآن. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ ق.). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتاب العربی.
- زنجانی، ابوعبدالله. (۱۳۸۸ ق.). تاریخ القرآن. مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۴ ق.). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی.
- شُبّر، سید عبدالله. (۱۴۰۷ ق.). الجوهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین. مکتبه الألفین.
- شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۱۴ ق.). فتح القدر. دار ابن کثیر.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۷۶). مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار. دفتر نشر مکتوب.
- شیبانی، محمد بن حسن. (۱۴۱۳ ق.). نهج البیان عن کشف معانی القرآن. بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۶۵). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن. انتشارات فرهنگ اسلامی.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۳۸۷ ق.). عیون أخبار الرضا علیه السلام. نشر جهان.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ ق.). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۷). جوامع الجامع. انتشارات دانشگاه تهران.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷ ق.). تاریخ الامم و الملوک (محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق). دار التراث.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق.). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دارالاحیاء التراث العربی.
- عاملی، سید جعفر مرتضی. (۱۳۹۱). الصحیح من السیره النبویة الأعظم (محمد سپهری، مترجم). پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عاملی، علی بن حسین. (۱۴۱۳ ق.). الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز. دار القرآن الکریم.
- فخرالدین رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق.). مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
- فراء، یحیی بن زیاد. (بی تا). معانی القرآن. دارالمصریه للتألیف و الترجمة.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ ق.). کتاب العین. انتشارات هجرت.
- فضل الله، محمدحسین. (۱۴۱۹ ق.). تفسیر من وحی القرآن. دار الملائک للطباعة و النشر.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا. (۱۳۶۸). کنز الدقائق و بحر الغرائب. سازمان چاپ و انتشارات.
- کاشانی، ملا فتح الله. (۱۳۳۶). منهج الصادقین فی الزام المخالفین. کتابفروشی علمی.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. (۱۳۸۸). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. اسلامیه.
- نیشابوری، مسلم بن الحجاج. (۱۴۰۱ ق.). الجامع الصحیح. دارالفکر.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۲). التمهید فی علوم القرآن. مؤسسه النشر الاسلامی.

- مقدسی، محمد؛ و علوی مهر، حسین. (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی آیه دوم سوره فتح از منظر مفسران فریقین، مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، ۹۸(۱)، ۳۱-۵۴.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامية.
- نسائی، احمد بن علی. (۱۴۱۱). السنن الکبری. دار الکتب العلمیه.
- نکونام، جعفر. (۱۳۸۰). درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن کریم. نشر هستی نما.
- واقدی، محمد بن عمر. (۱۴۰۴ ق). المغازی (مارسدن جونس، محقق). مؤسسه الاعلمی.

